

Peter van der Graaf en Jan Willem Duyvendak

THUISVOELEN IN STEDELIJKE VERNIEUWING

Buurthechting in Nederlandse achterstandswijken

Bij het transformeren van probleemwijken naar ‘prachtwijken’ is veel aandacht voor zowel de fysieke, de sociale als de economische aspecten van achterstand. Geen herstructurering is compleet zonder sociale en economische activering van de bewoners. Maar weinig is bekend over de relatie tussen achterstand en emotionele binding: voelen bewoners in achterstandsgebieden zich minder thuis in hun wijk, waardoor ze het liefst zo snel mogelijk willen vertrekken? Of is hun verbondenheid met de buurt, ondanks fysieke en sociale verloedering, een potentiële hulpbron die stedelijke vernieuwers kunnen aanboren om bewoners te mobiliseren voor de verbetering van hun buurt? In dit artikel beantwoorden wij deze vragen op basis van twee dimensies van ‘thuisvoelen’: sociale en fysieke buurthechting.

Inleiding

Thuisvoelen is een vaak onuitgesproken, of in ieder geval moeilijk te verwoorden gevoel, waarvan we ons vaak pas bewust worden als we de plek – die met deze gevoelens verbonden is – verlaten, of als de plek zelf verandert en niet meer het vertrouwde gevoel oproept (zie ook de Introductie op thuisvoelen van Duyvendak in dit nummer). Bij herstructurering van een wijk zijn beide aan de orde: bewoners worden gedwongen te verhuizen van de plek waar ze wonen en sommigen keren terug naar een plek die niet meer dezelfde is. Herstructurering roept allerlei gevoelens van onzekerheid en angst op: waar moet ik heen, wat gebeurt er met mijn buurt en mijn huis? Maar ook thuisgevoelens komen onder druk te staan in stedelijke vernieuwing. Verrassend genoeg is dit onderwerp nog nauwelijks onderzocht. Er is – meer recentelijk – wel aandacht voor het effect van herstructurering op de sociale netwerken van bewoners en de wijze waarop bewoners actief betrokken kunnen worden bij de herstructurering; veel minder is bekend over veranderingen in de emotionele bindingen van bewoners in deze wijken. We weten niet alleen weinig over de buurtbinding van bewoners van achterstandswijken voordat de herstructurering inzet,

ook over de effecten van de stedelijke vernieuwing op het thuisgevoel van bewoners is weinig bekend. Dit is opvallend: als een gebied wordt getroffen door een overstroming of een andere natuurramp, is er direct nazorg voor de slachtoffers terwijl bij herstructurering, waardoor de buurt even ingrijpend kan veranderen in de loop van een veel langere periode, zorg en aandacht voor emotionele aspecten vaak ontbreekt. Dit artikel richt zich daarom nadrukkelijk op de binding van bewoners met hun buurt en de wijze waarop stedelijke vernieuwing hierop ingrijpt. Hoe zijn deze bindingen te typeren? Veranderen ze, als de buurt wordt aangepakt in de ambitie om van probleemwijken 'prachtwijken' te maken? Deze vragen staan ook centraal in het proefschrift van Peter van der Graaf, dat begin dit jaar verscheen (Van der Graaf 2009).

Voor het typeren en operationaliseren van thuisvoelen in de buurt bewandelen wij twee wegen. Wij beginnen door thuisvoelen te definiëren als een emotie: een gevoel dat mensen hebben bij de plek waar ze wonen, dat hun handelen op die plek ook 'stuurt'. Wij maken daarvoor gebruik van één van de in de Inleiding van dit themanummer besproken sociologische emotietheorieën: het symbolisch interactionisme. Wij zullen laten zien dat deze theorie een belangrijke dimensie van thuisvoelen verwaarloost: de *plek* waarmee de gevoelens van bewoners verbonden zijn. Daarom gaan wij in tweede instantie op zoek naar de rol van plekken in de sociologie en zullen wij beide elementen met elkaar verbinden: hoe kan thuisvoelen getypeerd worden als een plekgebonden emotie? Dit mondt uit in een operationalisering van thuisvoelen op twee dimensies: hechting aan mensen in de buurt (sociale buurthechting) en hechting aan plekken in de buurt (fysieke buurthechting). Op basis van deze twee dimensies brengen wij vervolgens het thuisgevoel van bewoners in verschillende Nederlandse buurten in kaart en kijken wij hoe dit thuisgevoel zich ontwikkelt tussen 1998 en 2006: neemt de buurthechting van bewoners in stedelijke vernieuwingsbuurten af of toe in vergelijking met meer gegoede buurten? En waar ligt dat aan? Hierbij maken wij gebruik van data uit het WoonBehoeftOnderzoek (wbo/WoOn 1998-2006). Op basis van longitudinale regressieanalyse onderscheiden wij verschillende factoren die bijdragen of afbreuk doen aan de buurthechting van bewoners. Wij eindigen dit artikel met een case study van een specifiek stedelijk vernieuwingsprogramma om te illustreren hoe stedelijke vernieuwing succesvol gebruik kan maken van emoties die 'loskomen' tijdens de herstructurering van een buurt.

Thuisvoelen als emotie

Is thuisvoelen wel een heuse emotie zoals boosheid, woede en schaamte? Thuisvoelen gaat, zoals Jan Willem Duyvendak in de Introductie op thuisvoelen aangeeft, niet gepaard met heftige lichamelijke oprispingen en leidt niet tot grote activiteit, wat juist kenmerkende karakteristieken van emoties

zouden zijn volgens emotiepsychologen. Toch kan thuisvoelen, of liever: het gebrek hieraan, heftige reacties oproepen en mensen aanzetten tot actie. In tegenstelling tot andere emoties is thuisvoelen een ‘emotie in ruste’ die pas geactiveerd wordt als datgene waar het voor staat – de band tussen mensen en hun omgeving – wordt aangetast. En dit is precies wat er gebeurt in stedelijke vernieuwing.

Voor het definiëren van thuisvoelen maken wij gebruik van het symbolisch interactionisme. Volgens deze theorie zijn de emotionele reacties van mensen het resultaat van een proces waarbij individuen hun persoonlijke identiteiten in overeenstemming proberen te brengen met de buitenwereld. Mensen zijn voortdurend bezig om hun identiteiten tot uitdrukking te brengen in sociale interacties en zoeken hierin naar bevestiging van hun identiteiten. Wanneer andere personen echter niet reageren zoals we dat van hen verwachten, dan ervaren we negatieve emoties als angst, boosheid, schaamte en schuld. Symbolisch interactionisten houden zich daarom vooral bezig met de vraag hoe personen het gat dichten tussen ervaren en gewenste identiteiten. Zij stellen dat mensen in eerste instantie zullen proberen met de voeten te stemmen en domweg weglopen van de spanningsvolle situatie. Als dat echter niet mogelijk is, dan zullen zij proberen om hun gedrag, hun zelfbeelden of identiteiten aanpassen aan wat anderen van hen (lijken te) verwachten. Op deze wijze ontwikkelt zich een hiërarchie: wanneer identiteiten bevestigd worden, dan schuiven ze een plaatsje op in de rangorde van identiteiten waarover een individu ‘beschikt’. In een volgende situatie maken deze identiteiten dan meer kans om geuit te worden dan identiteiten die zich lager in de hiërarchie bevinden.

Thuisvoelen geeft uitdrukking aan iemands identiteit in relatie tot de omgeving: ‘wie ik ben’ wordt vervangen door ‘waar ik ben’. Thuisvoelen is de emotie van betrokkenheid op de omgeving: plaatsen krijgen betekenis in en door de sociale en culturele uitwisselingen die zich er afspelen en worden, op hun beurt, gebruikt om uitdrukking te geven aan persoonlijke identiteiten. Dit betekent dat plekken een wezenlijke rol spelen in de emotionele huishouding van mensen (des te vreemder is het ontbreken van ‘topologische’ aandacht binnen de sociologie van emoties). Ook symbolisch interactionisten hebben weinig aandacht voor de rol van plekken; ze houden zich voornamelijk bezig met de sociale interacties waarbinnen identiteiten worden geconstrueerd en uitgewisseld. De gebrekkige aandacht voor plekken geldt overigens niet alleen voor sociologische emotietheorieën, maar voor de sociologie in haar geheel: aandacht voor plekken is een ondergeschoven kindje (Gieryn 2000).

Thuisvoelen en plekken

In andere disciplines lijkt meer aandacht te bestaan voor de rol van plekken. Politicologen als Zukin (1992) en Soja (1989) zwenghelden in de jaren negen-

tig van de vorige eeuw een debat aan over de sociale, culturele en politieke context van wat zij omschreven als ‘plaatsproductie’ en ‘plaatsconsumptie’. Volgens beide auteurs zijn plekken geen onschuldige achtergrondvariabelen, maar het decor – en soms ook het symbool – van politieke en ideologische strijd. Met name in Groot-Brittannië heeft dit geleid tot een hoogoplopend debat over de politieke en ideologische rol van plekken. Dit debat overziende, stelden Keith en Pile (1993) dat sprake is van een continue strijd tussen verschillende sociale en politieke groepen om de betekenis van plekken. Wat een plek op een gegeven moment representeert, is volgens hen het gevolg van politieke mobilisatie rond een specifieke opvatting over die plek. De verschillende betekenissen die diverse groepen aan een plek hechten, zijn in de ogen van Keith en Pile gerelateerd aan de identiteiten van deze groepen. Groepen geven ‘acte de présence’ op een concrete plek; ze willen hun identiteiten uitdrukken in betekenissen en symbolen, gerelateerd aan plekken.

Hun analyse lijkt sterk op die van de symbolisch interactionisten, die immers ook claimen dat individuen voortdurend hun identiteit proberen te bevestigen in interacties met andere personen. Alleen voegen Keith en Pile hier een fysieke dimensie aan toe door te focussen op plekken die deze identiteiten (kunnen) representeren; plekken waaraan individuen en groepen hun identiteiten verbinden. Thuisvoelen is in hun optiek dus een *emotie die uitdrukking geeft aan de identiteit van personen in relatie tot zijn of haar omgeving*.

Deze identiteitsvorming staat in stedelijke vernieuwing onder druk: nieuwe bewoners, aangetrokken door de nieuwe en verbeterde huizen in de buurt, stellen de oude, voorheen dominante betekenissen van plekken in de buurt ter discussie. Hun intrek in de buurt maakt dat de oorspronkelijke bewoners zich niet of minder thuisvoelen: de oude betekenisclaims op de buurt hebben aan belang ingeboet. Hetzelfde gebeurt wanneer nieuwe betekenissen of wijkidentiteiten van buiten aan de buurt worden ‘opgedrongen’ door architecten en beleidsmakers; bewoners kunnen sterk emotioneel reageren op deze ‘aantasting’ van hun identiteit.

Thuisvoelen is een plekgebonden emotie, zo hebben we tot nu toe gesteld. Maar wat betekent dit precies? Hoe ontwikkelt thuisgevoel zich? Welke rol speelt de plek als zodanig hierin, welke rol spelen andere mensen? Hier helpt mogelijk een onderscheid uit de omgevingspsychologie. In de theorie van ‘place attachment’ -de affectieve band tussen personen en plekken (Hidalgo en Hernandez 2001) – wordt een verschil gemaakt tussen sociale en fysieke hechting. Het ene ‘kamp’ (Low en Lawrence-Zuniga 2003) suggereert dat de voornaamste rol in het ontstaan van binding aan plekken is weggelegd voor (andere) mensen; voor familie, vrienden, burens en stadsgenoten met wie op deze plekken wordt verkeer. Deze plekken fungeren dan als medium voor sociale interacties en krijgen betekenis in deze interacties; het worden plekken die men gaat waarderen en blijft frequenteren. Het andere ‘kamp’ (Cuba

en Hummon 1993) richt zich meer op de kenmerken van de plekken zelf. De kwaliteiten en het gebruik waartoe deze plekken zich lenen, roepen bij mensen een gevoel van hechting op. Waar bij sociale hechting primair sprake is van hechting aan mensen – zij het in relatie tot specifieke plekken –, daar draait het bij fysieke hechting om verknochtheid aan de plekken zelf.

Sociale en fysieke hechting als twee dimensies van thuisvoelen vertonen overeenkomst met de twee situaties van thuisvoelen die Jan Willem Duyvendak in zijn *Introductie* bespreekt. Het onderscheid dat hij maakt tussen ‘haven’ – dat refereert aan een veilige, comfortabele plek waar mensen zich op hun gemak kunnen voelen – en ‘heaven’ – dat verwijst naar een situatie waarin mensen zich verbonden voelen met gelijkgestemden – kan, toegepast op de buurt, vertaald worden met fysieke respectievelijk sociale buurthechting. Fysieke buurthechting typeert de buurt als veilige haven waar mensen zich kunnen thuisvoelen, terwijl sociale hechting verwijst naar het ‘hemelse’ sociale gevoel dat gelijkgestemden in de buurt oproepen. Beide situaties hoeven elkaar niet uit te sluiten: mensen kunnen zich zowel thuisvoelen in de buurt-als-plek als bij de mensen die op die plek wonen. Maar het is ook heel goed mogelijk dat bewoners zich alleen thuisvoelen bij de mensen in hun buurt en niet bij de buurt-als-plek, en omgekeerd.

Hoe is het nu gesteld met bewoners in achterstandswijken? Voelen zij zich door herstructurering minder thuis in de buurt en uit zich dat dan vooral in minder sociale of in minder fysieke hechting aan de buurt? Of slagen herstructureringsprogramma’s erin om de buurthechting van bewoners in deze wijken op één of beide dimensies te verbeteren? Deze vragen stonden centraal in het proefschrift van een van de auteurs naar de emotionele banden van bewoners met hun buurt in Nederland en Engeland (Van der Graaf 2009). Hieronder zullen wij ingaan op de belangrijkste resultaten nadat wij eerst de gebruikte data en operationalisaties om thuisgevoel te meten introduceren.

Thuisvoelen gemeten

Voor het in kaart brengen van de emotionele bindingen van bewoners, hebben wij in ons onderzoek gebruik gemaakt van monitorgegevens uit het WoonBehoeftte Onderzoek (wbo)¹ van het ministerie van vrom, aangevuld met gegevens uit gemeentelijke basisadministraties. Dit onderzoek vraagt een representatieve steekproef van de Nederlandse bevolking naar haar woonbehoeften, buurtbinding en -beleving en wordt sinds 1964 gemiddeld om de vier jaar uitgevoerd. Het wbo is één van de omvangrijkste steekproefonderzoeken in Nederland. Met deze data hebben wij verschillende type bindingen van bewoners in kaart kunnen brengen en vergelijkingen kunnen maken tussen buurten waar wel (de 56 aandachtswijken) en niet geherstruc-

tureerd wordt. Ook hebben wij data over buurten door de tijd heen (1998-2006)² verzameld, om de effecten van herstructurering op de buurthechting van bewoners vast te kunnen stellen: voelen bewoners in de voornaamste herstructureringswijken zich na verloop van tijd meer of minder thuis in hun buurt en waar ligt dit aan?

Voor het meten van de buurthechting van bewoners zijn verschillende variabelen gebruikt uit het wbo, waarbij zo nauwkeurig mogelijk geprobeerd is om variabelen uit internationaal onderzoek (Riger en Lavrakas 1981; Cuba en Hummon 1993) te repliceren. Buurthechting is echter lastig direct te meten omdat personen zich meestal niet bewust zijn van hun emotionele banden met de buurt; dat worden ze pas, zoals eerder besproken, op het moment dat deze banden aangetast worden, bijvoorbeeld als personen verhuizen of als hun buurt dramatisch verandert door herstructurering. Daarom is gebruikt gemaakt van indirecte vragen uit het wbo-onderzoek die een indicatie geven van mate en type van buurthechting.

Voor het onderscheid in fysieke en sociale buurthechting zijn twee schalen geconstrueerd. De ene schaal, omschreven als 'rootedness', is indicatief voor de mate waarin bewoners geaard zijn in hun omgeving op basis het aantal jaren dat mensen in de buurt wonen, het eigendom van de woning en hun verhuisgeneigdheid. De twee schaal zegt meer over de sociale binding met de buurt, aangeduid met de term 'bonding', op basis van contacten met burens en buurtgenoten en de mate waarin bewoners zich betrokken voelen bij de buurt. In de onderstaande tabel staan de gebruikte vragen voor beide schalen opgesomd.

Tabel 1 Typering en operationalisering van buurthechting

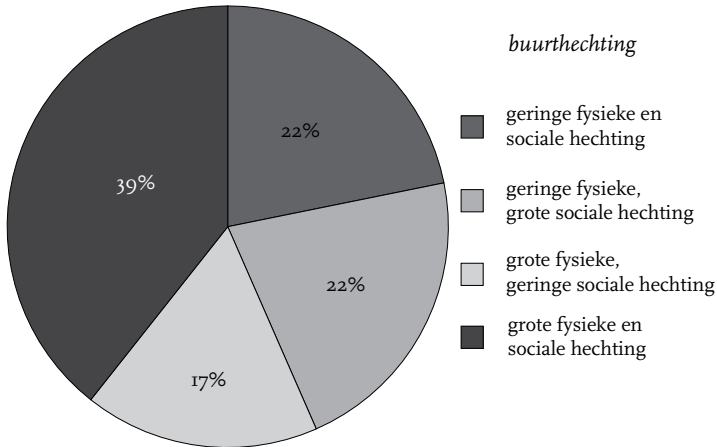
<i>Gebruikte schalen</i>	<i>Gebruikte vragen</i>
<i>Type hechting aan de buurt</i>	
Fysieke hechting	Hoeveel jaren woont u al op dit adres? Bent u eigenaar of huurder van de woning? Wilt u binnen twee jaar verhuizen?
Sociale hechting	In welke mate voelt u zich actief betrokken bij wat er in uw buurt gebeurt? Ik heb veel contact met mijn directe burens Ik heb veel contact met andere buurtbewoners

Door de twee schalen met elkaar te kruisen zijn bewoners te categoriseren in vier groepen: 1) personen die zowel fysiek als sociaal sterk aan de buurt gehecht zijn; 2) bewoners die zich op geen enkele dimensie thuisvoelen in de buurt; 3) bewoners die zich alleen fysiek thuisvoelen en 4) bewoners die alleen sociaal gehecht zijn aan hun buurt.

Thuisvoelen in Nederland

Op basis van de twee onderscheiden dimensies van buurtthechting³ hebben wij het thuisgevoel van Nederlanders onderzocht anno 2002. Wat blijkt?

Figuur 1 Buurthechting in Nederland, 2002 (N=74.043)

Meer dan een derde van de Nederlandse bevolking voelt zich, zowel fysiek als sociaal, thuis in de buurt. Daartegenover staat een groep van bijna een kwart van de Nederlandse bevolking dat nauwelijks een band voelt met de buurt noch met de mensen die daar wonen. 18 procent is alleen gehecht aan de mensen die in de buurt wonen, terwijl 21 procent zich alleen fysiek verbonden voelt met de buurt. Verhoudingsgewijs wonen er meer mensen die zich nauwelijks verbonden voelen met hun buurt (of hoogstens fysiek) in de 56 aandachtswijken (waar het grootste deel van de herstructureringsactiviteiten plaatsvindt). Veel van deze wijken liggen in de grote(re) steden ('G30' in het jargon van stedelijk beleid). Bewoners die zich sterk verbonden voelen met hun buurt en buurtgenoten wonen daarentegen vaker in de kleinere steden en meer landelijke gebieden (buiten de G30).

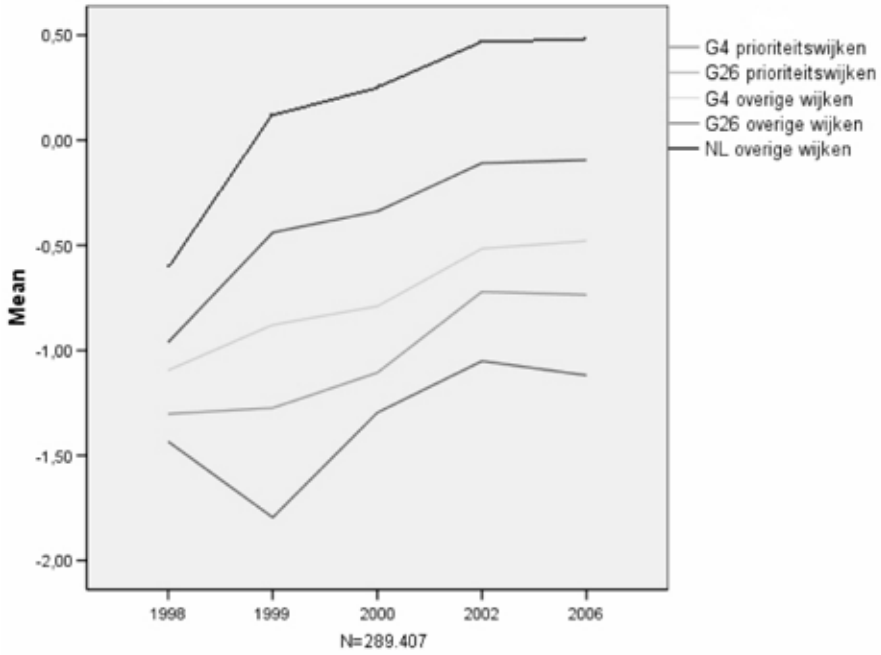
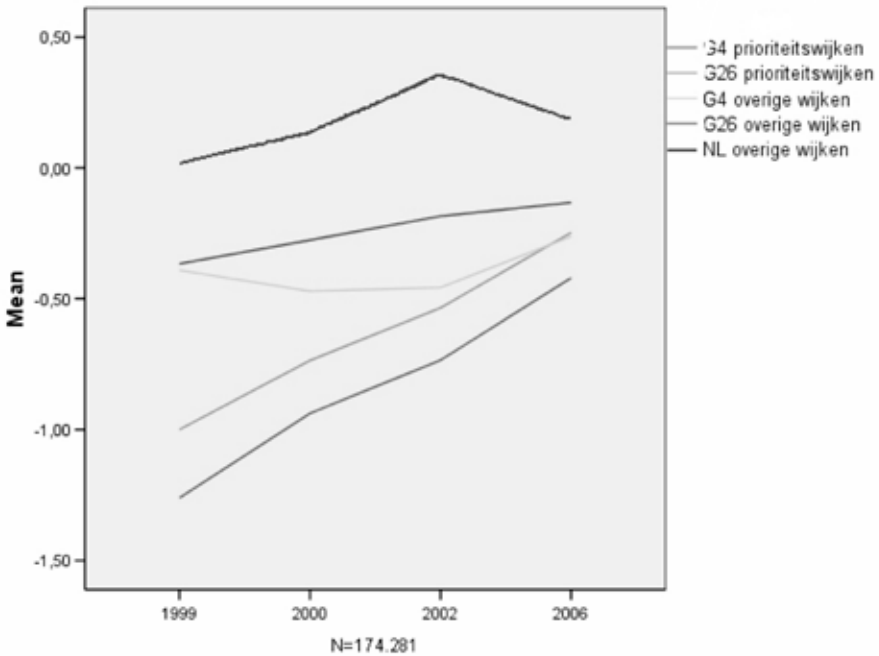
Bewoners in de aandachtswijken zijn dus over het algemeen minder gehecht aan hun buurt. Maar komt dat doordat hun buurt op de schop wordt genomen of is hun onthechting juist een van de redenen waarom hun buurt geherstructureerd wordt? En zouden er dus door de herstructurering na verloop van tijd verbetering en meer hechting te zien kunnen zijn? Om deze vraag te kunnen beantwoorden hebben we vergelijkingen door de tijd gemaakt, waarbij wbo-monitoregegevens voor dezelfde buurten tussen 1998 en 2006⁴ naast elkaar zijn gelegd. Uit deze vergelijkingen blijkt dat zowel de hechting aan de buurt als aan buurtgenoten over het algemeen toeneemt in Nederland in de periode 1998 en 2006. Bewoners in de aandachtswijken

van de vier grote steden vertonen over de gehele periode de minste hechting (43-64 procent voelt zich fysiek noch sociaal thuis), gevolgd door aandachtswijken in de G26 (37-52 procent) en de niet-aandachts wijken in de grootste vier steden (G4: 34-41 procent). De meeste hechting, zowel fysiek als sociaal, hebben bewoners in de kleinere steden en meer landelijke gebieden (buiten de G30); 32-46 procent voelt zich zowel fysiek als sociaal sterk verbonden met hun buurt. Opvallend is dat bij deze sterk gehechte bewoners de fysieke hechting aan de buurt groter is dan de sociaal-emotionele band met buurtgenoten, terwijl in alle wijken van de dertig grootste steden de sociale hechting groter is dan de fysieke band met de buurt. Kennelijk weegt het landelijk schoon zwaar(der) mee in de affectie van plattelandsbewoners. Alleen in de niet-aandachtswijken van de G26 overtreft de fysieke binding ook de sociale binding: na 2002 voelen bewoners in deze wijken zich meer verbonden met hun buurt dan met buurtgenoten, terwijl in de vier jaren ervoor de sociale hechting nog domineerde.

Ondanks de toenemende buurthechting in Nederland zijn er de nodige verschillen in de mate van stijging tussen wijken. De stijging van fysieke buurthechting is per saldo het grootst in de buurten buiten de 30 grootste steden en het kleinst in de prioriteitswijken van de G4.

De prioriteitswijken in deze steden laten het meest wisselvallige patroon zien, met een daling van de fysieke hechting tussen 1998 en 1999, gevolgd door een sterke stijging in het jaar erop. Na 2002 daalt de fysieke hechting weer licht in de prioritaire G4-wijken. Ondanks dit wisselvallige patroon blijft de sterke stijging tussen 1999 en 2002 opvallend. Ook de aandachtswijken in de G26 laten in deze periode de meeste vooruitgang zien. Slagen herstructureringsinspanningen erin om de fysieke buurthechting van bewoners meer dan elders te bevorderen? Maar als dit het geval is, waarom neemt de fysieke binding van bewoners in de prioriteitswijken dan weer af na 2002? In alle Nederlandse wijken groeit de fysieke buurthechting weliswaar minder sterk na 2002, maar alleen in de aandachtswijken is sprake van een afname. Dit kan met verschillen in meetmethoden voor de verschillende jaren te maken hebben, maar het relatieve verschil blijft opvallend: neemt het positieve effect van herstructurering op fysieke hechting af naarmate de operatie meer op stoom komt?

De sociale binding van Nederlanders aan hun buurt neemt ook toe tussen 1999 en 2006, en dit keer laten de prioriteitswijken in de G4 en de G26 zelfs de grootste stijging zien, en wel over de gehele periode. De sociale buurtbinding daalt juist in deze periode in de buurten buiten de dertig grootste steden. Ook de niet-aandachtswijken in de G4 laten een lichte daling zien, al neemt de sociale hechting aan de buurt weer toe vanaf 2002. *Bewoners in herstructureringswijken zijn zich dus, ook in vergelijking met andere wijken in Nederland, meer thuis gaan voelen bij de mensen met wie ze samenwonen in de buurt.*

Figuur 2 Fysieke buurthechting in Nederland, 1998-2006**Figuur 3** Sociale buurthechting in Nederland, 1999-2006

Stedelijke vernieuwing: bedreiging of potentie voor buurthechting?

Het is lastig om deze schommelingen en veranderingen in buurthechting te relateren aan beleidsinterventies. Daarvoor verschillen wijken teveel van elkaar en de diversiteit aan projecten is te groot om specifieke uitspraken te kunnen doen. Wel lijkt het erop dat na 1999 de prioriteitswijken relatief meer vooruitgang laten zien in zowel fysieke als sociale buurthechting. De toegenomen buurthechting betekent overigens niet dat bewoners in deze wijken zich nu werkelijk zeer thuis zijn gaan voelen: negatieve gevoelens van ontheemding maken voornamelijk plaats voor meer neutrale gevoelens.

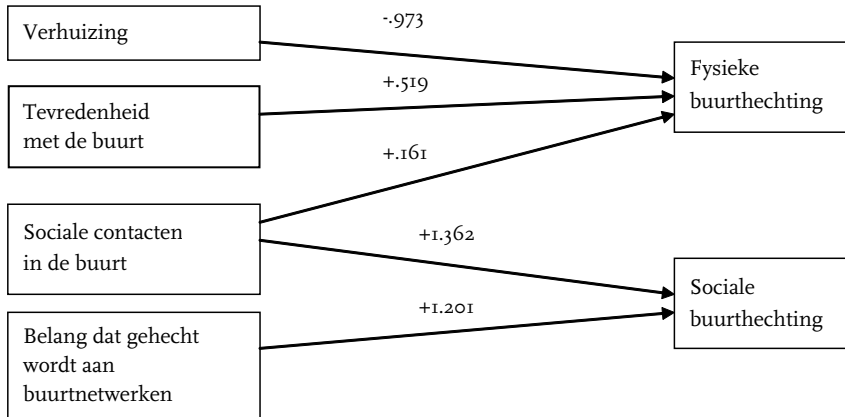
Hoe kunnen deze veranderingen nu beoordeeld worden in het licht van de verschillende verklaringen die eerder besproken zijn? Wat legt het meest gewicht in de schaal als het gaat om buurthechting en thuisvoelen? Welke rol speelt de buurt, en de veranderingen daarbinnen, hierin en welke rol spelen persoonlijke kenmerken als inkomen, leeftijd en gezinssituatie? Kortom, kun je beter aan de buurt als geheel of aan individuele bewoners 'sleutelen' om buurthechting te vergroten?

Het antwoord is: geen van beide. Het meest bepalend voor veranderingen in buurthechting is namelijk of mensen verhuizen. Uit tijdreeksanalyses (regressie-analyse met eerste orde auto-gecorrleerde error termen) tussen 2002 en 2006⁵ blijkt dat met name voor de *fysieke* buurthechting van bewoners het sterk uitmaakt of zij recentelijk verhuisd zijn. Indien dat het geval is, neemt hun fysieke hechting het sterkste af. Op het eerste gezicht is dit natuurlijk niet zo verrassend, ook gezien de operationalisatie van dit begrip: mensen onthechten en moeten opnieuw wennen in hun nieuwe buurt. Maar het gewicht dat verhuizing speelt in niet-thuisvoelen is voor alle bewoners wel veel groter dan verwacht. Bovendien gaat het effect ook op voor bewoners die binnen hun buurt blijven wonen. En dat geeft te denken voor de stedelijke vernieuwingsoperatie, waar immers niet sprake is van zomaar verhuizing maar van gedwongen verhuizing.

Tegelijkertijd is de invloed van verhuizing op de *sociale* buurthechting van bewoners een stuk minder: verhuizing ontregelt voornamelijk de band met de buurt-qua-plek en minder de band met andere bewoners in de buurt. De contacten met buurtbewoners worden niet zozeer aangetast door herstructurering van de buurt. Integendeel, soms kan herstructurering bewoners stimuleren om gezamenlijk in actie te komen voor hun buurt en invloed uit te oefenen op het herstructureringsproces. Daarmee heeft herstructurering de potentie in zich om de sociale buurthechting van bewoners te vergroten en kan het verlies aan fysieke buurthechting gecompenseerd worden. Dit verklaart wellicht de sterke stijging van buurthechting in de 56 aandachtswijken. Deze uitkomst onderstreept ook het belang in herstructureringsprogramma's van projecten gericht op sociale cohesie voor het vergroten van hechting aan de buurt en daarmee het behouden van bewoners voor de buurt.

De verschillende factoren die zorgen voor meer of minder buurthechting in Nederland staan opgesomd in onderstaande figuur.

Figuur 4 Factoren die buurthechting in Nederland het meest beïnvloeden

Deze figuur illustreert welke effecten stedelijke vernieuwing heeft op de buurthechting van bewoners en wat beleidsmakers en stedelijke professionals kunnen doen om de buurthechting van bewoners te versterken. Waar stedelijke vernieuwing door gedwongen verhuizing in eerste instantie afbreuk doet aan de fysieke buurthechting van bewoners, kunnen beleidsmakers en opbouwwerkers de sociale band met de buurt versterken door projecten op te zetten die zich specifiek richten op het vergroten van bureaucontact.

Welke methoden en projecten kunnen hieraan bijdragen? Om dit te kunnen onderzoeken wordt in de volgende paragrafen een voorbeeld van een stedelijke vernieuwingsprogramma besproken,⁶ waarin specifieke aandacht bestaat voor het thuisgevoel van bewoners. De casestudie wordt gevormd door de Emmense wijken Angelslo, Bargeres en Emmerhout en is gebaseerd op eerder evaluatieonderzoek waarbij de auteurs betrokken waren (Van der Graaf en Duyvendak 2004). In deze wijken is het samenwerkingsverband Emmen Revisited actief waarbij de gemeente, corporaties en wijkorganisaties zich inspinnen voor een 'integrale aanpak' van stedenbouwkundige, volkshuisvestings- en maatschappelijke vraagstukken. Dit heeft geleid tot een aantal opvallende initiatieven die zich richten op de emotionele bindingen van bewoners met hun buurt. Hoe zien deze initiatieven eruit en wat kunnen ze stedelijke beleidsmakers en professionals leren? Aan de hand van onderzoek ter plekke (uitgebreide documentanalyse, enquêtes en interviews met lokale professionals en bewoners) is het herstructureringsproces reconstrueerd en doorgelicht op wat 'methodieken voor buurthechting' genoemd zouden kunnen worden.

Emmen Revisited: emoties op de muren

De drie naoorlogse wijken Angelslo, Emmerhout en Bargeres vervulden in de jaren zestig een voortrekkerrol in Nederland bij de ontwikkeling van nieuwe woonmilieus. De woonhofjes en -erven uit deze wijken zijn veelvuldig gekopieerd in de rest van Nederland. In de huidige tijd voldoen ze echter minder aan de wensen van bewoners. De jonge gezinnen met schoolgaande kinderen trokken weg uit de wijken omdat ze in de wijk geen geschikte koopwoning konden vinden. Ook ouderen die langer zelfstandig wilden blijven wonen maar zorgbehoevend waren, vonden geen geschikte huisvesting en trokken weg naar het centrum. De leegstaande woningen konden maar met moeite verhuurd worden en stonden soms lang leeg. Onder de achterblijvers bevonden zich mensen met minder kansen op de woningmarkt, die het draagvlak voor voorzieningen in de wijk zagen teruglopen. De problemen waren niet alleen fysiek, maar ook sociaal van aard: Emmen kampte met problemen zoals langdurige werkloosheid, onderwijsachterstanden, verloedering en onveiligheid. De komst van nieuwe bewoners met andere gewoonten en wensen leverde spanningen op die gevoelens van onvrede voedden.

Om deze ontwikkelingen te keren richtten woningcorporatie Wooncom en de gemeente Emmen in 1997 het samenwerkingsverband Emmen Revisited op, waaraan naast beide partijen ook de drie wijkorganisaties en de Huurdersfederatie Emmen deelnamen. Kern van de samenwerking was een 'integrale' aanpak van stedenbouwkundige, volkshuisvestings- en maatschappelijke vraagstukken. Vanaf het begin af aan speelde het besef dat het (her) stapelen van stenen niet voldoende zou zijn. De uitwerking van de integrale doelen bleek in de praktijk echter niet zo eenvoudig. De ontwikkeling van Emmen Revisited laat een zoektocht zien naar het combineren van herstructurering met economische en sociale interventies.

In eerste instantie werd geprobeerd om bewoners en andere lokale partijen via consultatieronden en zogenaamde inloopdagen in de wijk te betrekken bij het opstellen van de plannen voor de te vernieuwen wijken. Langzamerhand kwam het accent echter minder te liggen op bewonersinspraak en kwam ontmoeting centraler te staan. Het aantrekken van het project 'Heel de buurt' in 1999 vormde hiervoor een belangrijke stimulans. Dit landelijk ontwikkelingsproject probeerde het wijkgericht werken in verschillende steden te stimuleren. In Emmen werd het project gebruikt om de sociale component meer inhoud te geven. Bewonersparticipatie was niet langer alleen het meepraten over de opgestelde plannen, maar richtte zich nadrukkelijk ook op het stimuleren van contacten tussen bewoners en het vergroten van de buurtbetrokkenheid. Bijvoorbeeld via het organiseren van sport- en spelactiviteiten in de wijken.

Uit diverse projecten spreekt een besef dat fysieke ingrepen belangrijke sociale en emotionele gevolgen hebben voor de bewoners. Het lijkt erop dat

de betrokken partijen onderkennen dat met de herstructurering ook sociale patronen in en emotionele bindingen van bewoners met de buurt op de schop gaan. Dit treft vooral bewoners die al lang in de buurten wonen en zich verbonden voelen met die plek. Om gericht de emotionele pijn te verzachten organiseerde het projectbureau Emmen Revisited daarom een Dag der Herinneringen rond de sloop van de 300 Apolloflats in de Dilgt en Lemzijde. Op deze dag voorafgaande aan de sloop werd een portiek met vijf woningen opengesteld voor bewoners en oud-bewoners die er hun herinneringen op de muren konden schrijven. Een videofilm met interviews van oud-bewoners werd tegelijkertijd vertoond om de herinneringen op gang te brengen en de geschiedenis van het gebied te laten zien. Direct na de Dag der Herinneringen werd het Sloopfeest gehouden. De genodigden konden eerst de portiek in om alle herinneringen op de muren te lezen onder het motto 'Als de muren konden spreken ...'. Onder het zingen van een Slooplied door de kinderen van de school in het gebied, konden genodigden uit de wijk en de instellingen vervolgens de eerste sloophandeling meemaken: het slopen van een raamkozijn. Daarbij gingen ballonnen de lucht in met daaraan kaartjes die de kinderen geschreven hadden. Tenslotte konden de bewoners aanschuiven bij een slooplunch in het wijkcentrum waar de tafels versierd waren met gesloopte onderdelen van de flats, zoals brokken puin en toiletputten.

Dit initiatief laat zien hoe buurthechting gebruikt kan worden om bewoners een minder ontworteld overgangsproces naar een (ver)nieuw(d)e plaats te laten maken. Het bij sloop van hun woningen aanspreken van bewoners op hun emotionele binding met het gebied erkent de symbolische waarde van de gebouwde ruimte. De corporatie en andere partijen kunnen deze waarde gebruiken, niet alleen om de sociaal-emotionele pijn voor bewoners te verzachten, maar ook om bewoners te laten aarden in hun nieuwe woonomgeving: een soortgelijke herinneringsdag kan georganiseerd worden voor bewoners die terugkeren naar hun vernieuwde buurt. In plaats van bewoners een nieuw ontworpen wijkidentiteit op te leggen, zoals elders wel gebruikelijk is in stedelijke vernieuwing, werd in Emmen de ruimte aan bewoners gelaten om hun emoties te articuleren en te symboliseren. De bewoners waren zowel de producenten als consumenten van de betekenis van hun woonomgeving. Helaas is het in Emmen bij een eenmalig project gebleven; aandacht voor buurthechting is geen structureel onderdeel gaan uitmaken van het sociale programma.

Conclusies en discussie

Dit artikel toont aan dat verbetering van de buurthechting van bewoners in stedelijke vernieuwing geen sinecure is. Niet alleen zijn bewoners in achterstandswijken minder gehecht aan hun buurt en buurtgenoten dan bewo-

ners in wijken waar niet geherstructureerd wordt, deze banden komen extra onder druk te staan door de gedwongen verhuizing die herstructurering vaak met zich meebrengt. In plaats van een welkom thuis, wordt hun buurt een vreemde plek waar ze zich niet of minder bij betrokken voelen. Gedwongen verhuizing ontregelt met name de fysieke band met de buurt sterk; het effect van verhuizing op de sociale affectie voor de buurt is een stuk minder. Mensen die gedwongen worden te verhuizen, missen vooral de plekken die ze moeten achterlaten. De fysiek-emotionele banden met de buurt werden door de verhuizing aangetast en veroorzaakten gevoelens van stress, onthechting en vervreemding. Nu was de fysieke hechting aan de buurt al niet zo sterk en deze wordt door gedwongen verhuizing verder verkleind. Dit maakt het voor beleidsmakers en stedelijke professionals tot een lastige maar dringende opgave om hier iets aan te doen: fysieke buurthechting is een schaars goed in achterstandswijken waar stedelijke vernieuwers zuinig op moeten zijn.

Tegelijkertijd laten de prioriteitswijken *overall* wel een opvallende toename zien in de fysieke en sociale affectie van bewoners met hun buurt. Er gebeurt dus blijkbaar al het nodige dat positieve effecten heeft op de buurthechting van bewoners. Een voorbeeld hiervan is het samenwerkingsverband Emmen Revisited, waarbinnen initiatieven zijn genomen om gericht de buurthechting van bewoners te bevorderen tijdens de stedelijke vernieuwing. Noemenswaardig zijn de speciale herinneringsdagen die in Emmerhout zijn georganiseerd, waarbij de emotionele band van huurders met de fysieke ruimte waar ze gewoond hadden op een creatieve manier is gearticuleerd en gesymboliseerd. Wellicht dat dit type initiatief voor enige emotionele verzachting zorgt in een situatie waarin bewoners een flink verlies aan fysieke hechting ervaren.

De aandacht voor het belang van de emotionele rol van plekken – die zo duidelijk uit ons onderzoek spreekt – ontbreekt opmerkelijk genoeg nog grotendeels in stedelijke vernieuwing. Dit artikel laat echter zien dat de buurt (nog steeds) een belangrijk emotioneel referentiekader is voor veel bewoners. Met het concept ‘buurthechting’ is het mogelijk om de emotionele banden met de buurt in beeld te brengen. Door verschillende dimensies van hechting te onderscheiden, wordt duidelijk dat er niet één manier is van thuisvoelen in de buurt; sommige bewoners hechten zich aan de plek-als-plek, andere vooral aan medebewoners op bepaalde plekken. Bovendien zijn die gevoelens veranderlijk: buurthechting is dynamisch omdat gevoelens voor een plek geherdefinieerd worden in sociale interacties. Bewoners zijn in staat om nieuwe betekenissen aan plekken te hechten waarmee ze zich kunnen identificeren. Dit betekent niet dat betekenissen louter vluchtig zijn en mensen wispelturige identiteiten zouden hebben. Integendeel, mensen zijn erg gehecht aan hun identiteit en de plekken die hun identiteit representeren. Ze zullen deze plekken daarom ook verdedigen tegen claims ‘van buiten’. Tegelijkertijd zijn ‘thuisgevoelens’ veranderlijk: in en na een strijd om de betekenis van een

bepaalde plekken, kunnen (en zullen) nieuwe en bestaande groepen hun identiteit aanpassen aan een nieuwe omgeving.

Wij leggen hier met opzet accent op de 'strijd' om (de betekenis van) plekken aangezien in de meeste literatuur over thuisvoelen en buurthechting opvallend weinig aandacht is voor machtsverschillen die de buurthechting van bewoners kunnen beïnvloeden. De status- en machtsverschillen die wel benadrukt worden in sociologische theorieën over emoties, verdwijnen juist hier naar de achtergrond. En dat terwijl deze strijd juist vaak centraal staat in stedelijke vernieuwing: bewoners voelen zich onthecht in hun buurt omdat nieuwe groepen die in de wijk arriveren, hun oude, vertrouwde plaatsidentiteit ter discussie stellen of omdat beleidsmakers en stedelijke professionals hen met een nieuw ontworpen wijkidentiteit confronteren.

Noten

1 In 2005 volgde het WoON (Woononderzoek Nederland) het wbo op met een nieuwe onderzoeksmethode. Voor meer informatie zie: www.vrom.nl/pagina.html?id=19932.

2 In 1998 sluit het rijk zogenaamde Doorstartconvenanten af met de toen nog G21 en G4 waarin afspraken gemaakt worden over de verdeling van middelen binnen het grote-stedenbeleid in ruil waarvoor steden zogenaamde ontwikkelingsprogramma moeten opzetten waarin sociale problemen en potenties een prominente plaats hebben (Stouthuysen, Duyvendak en Van der Graaf 1999). De meesten van de benodigde variabelen voor de operationalisatie van buurthechting zijn ook terug te vinden in het wbo vanaf 1998.

3 Voor een overzicht van de gebruikte vragen, zie de bijlage. De nieuwsgierige lezer kan de onderzoekstechnische verantwoording naslaan in het proefschrift dat begin dit jaar (Van der Graaf 2009) verscheen: *Out of Place? Emotional Ties to the Neighbourhood in Urban Renewal in the Netherlands and the United Kingdom*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

4 Voor het jaar 1998 ontbreekt het aan voldoende gegevens om de sociale buurthechting (bonding) vast te kunnen stellen. Voor dit jaar zijn alleen gegevens gebruikt voor de fysieke buurthechting (*rootedness*).

5 Voor de tijdreeksanalyses is gebruik gemaakt van de wbo-monitoreergegevens voor 2002 en 2006. Eerdere jaargangen bevatten onvoldoende gegevens om alle onderscheiden dimensies van buurthechting mee te kunnen nemen in het model.

6 Voor meer voorbeelden van stedelijke vernieuwingsprogramma's waarbinnen bijzondere aandacht is voor projecten die zich richten op buurthechting, zie het proefschrift van een van de auteurs zoals vermeld in eindnoot 3.

Literatuur

- Cuba, L. en D. Hummon (1993) A place to call home: Identification with dwelling, community and region. *The Sociological Quarterly* 34, 111-131.
- Graaf, P. van der (2009) *Out of Place? Emotional Ties to the Neighbourhood in Urban Renewal in the Netherlands and the United Kingdom*. Amsterdam: UAP.
- Graaf, P. van der en J.W. Duyvendak (2004) *De koersresultaten van Emmen Revisited: 5 jaar integrale herstructurering*. Emmen: Emmen Revisited.

- Hidalgo, M. en B. Hernandez (2001) Place attachment: conceptual and empirical questions. *Journal of Environmental Psychology* 21, 273-281.
- Keith, M. en S. Pile (red.) (1993) *Place and the Politics of Identity*. Londen/New York: Routledge.
- Low, S.M. en D. Lawrence-Zuniga (2003) Locating Culture. In: S.M. Low en D. Lawrence-Zuniga, *The Anthropology of Space and Place*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Riger, S. en P. Lavrakas (1981) Community Ties: Patterns of Attachment and Social Interaction in Urban Neighbourhoods. *American Journal of Community Psychology* 9, 55-66.
- Soja, E. (1989) *Postmodern Geographies*. Londen: Verso.
- Stouthuysen, P., J.W. Duyvendak en P. van der Graaf (1999) Stedelijk beleid in Vlaanderen en Nederland: kansarmoede, sociale cohesie en sociaal kapitaal. *Tijdschrift voor Sociologie* 3-4, 579-608.
- Zukin, S. (1992) Postmodern urban landscapes: mapping culture and power. In: S. Lash en J. Friedman (red.) *Modernity and Identity*. Oxford: Blackwell, 221-247.